

Наталія Швець
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ МОТИВАЦІЙНОЇ ОСНОВИ ІХТІОНІМІВ АНГЛІЙСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

У статті здійснено реконструкцію мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах. Внутрішня мотивація найменувань риб у зазначених мовах виявлена через з'ясування первісного значення ключових лексем fish / poisson / риба та характеристику чотирьох внутрішніх мотиваційних типів іхтіонімів – пропозиційного, асоціативно-термінального, модусного і змішаного. Зовнішню мотиваційну основу назв риб в англійській, французькій та українській мовах реконструйовано завдяки встановленню зв'язків іхтіонімів з іншими групами лексики та розкриттю національно-культурної символіки фразеологізмів з компонентами-іхтіонімами в кожній із мов.

Ключові слова: іхтіоніми, найменування риб, реконструкція, внутрішня мотивація, зовнішня мотивація.

В статье осуществлена реконструкция мотивационной основы ихтионимов в английском, французском и украинском языках. Внутренняя мотивация наименований рыб в указанных языках выявлена с помощью выяснения первичного значения ключевых лексем fish / poisson / риба и характеристики четырех внутренних мотивационных типов ихтионимов – пропозиционного, ассоциативно-терминального, модусного и смешанного. Внешняя мотивационная основа названий рыб в английском, французском и украинском языках реконструирована благодаря установлению связей ихтионимов с другими лексическими группами и раскрытию национально-культурной символики фразеологических номинаций с компонентами-ихтионимами в каждом из языков.

Ключевые слова: ихтионимы, наименования рыб, реконструкция, внутренняя мотивация, внешняя мотивация.

In this article, the author reconstructed the motivational basis of ichthyonyms in the English, French and Ukrainian languages. The inner motivation of fish names in the mentioned languages was revealed by discovering the original meaning of the key lexemes fish / poisson / риба and characterizing four inner motivational types of ichthyonyms – propositional, associative-terminal, modus-related and mixed. The external motivational basis of fish names in the English, French and Ukrainian languages was reconstructed by finding out the connections between ichthyonyms and other lexical groups, and identifying the national and cultural symbols of idioms containing ichthyonyms in the mentioned languages.

Key words: *ichthyonyms, fish names, reconstruction, inner motivation, external motivation.*

Постановка проблеми. Сьогоднішня когнітивна семантика (праці М. Болдирєва [3], С. Жаботинської [6], G. Lakoff [13]) у її взаємозв'язках з когнітивною ономазіологією (розвідки О. Кубрякової [7], О. Селіванової [9], J. Grzega [12]) зорієнтована на розкриття тих лінгвоментальних механізмів номінації, що тривалий час залишалися поза увагою мовознавців, не даючи змоги пояснити особливості вибору мотиваційних ознак, які лягли в основу найменувань. Насамперед це стосується номінацій, що є культурно значимими для носіїв конкретної мови (О. Березович [2], К. Мізін [8], J. Bartmiński [1], A. Wierzbicka [14]).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Саме до таких мовних одиниць відносимо найменування тварин (І. Голубовська, Н. Коч, Д. Ужченко), з-поміж яких на особливу увагу заслуговують іхтіоніми (назви риб), що вже неодноразово були об'єктом аналізу мовознавчих розвідок з погляду етимології (W. Sayers, P. Barbier), етнолінгвістики (A. Guigné), діалектології (І. Ліпкевич, термінології (О. Герд), та зіставлення (на матеріалі англійської і російської (І. Гусєва), російської, англійської та німецької (О. Лизлов), слов'янських (В. Усачова, В. Коломієць) та балто-слов'янських мов (Р. Дайнюс)).

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Попри наявність різноаспектних досліджень іхтіонімів, і дотепер залишаються невисвітленими питання комплексного вивчення їх мотиваційних особливостей, переосмислення первинного значення та фразеотворчого потенціалу у різних мовах.

Мета статті полягає у розкритті механізмів внутрішньої та зовнішньої мотивації іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах.

Виклад основного матеріалу. Теорія номінації у своєму становленні пройшла два етапи, пов'язані з *семасіологічним* й *ономазіологічним* аспектами її розвитку. Перший – вивчав процес закріплення за номінативною одиницею вторинних значень (В. Гак, Д. Шмельов, К. Reisig), другий – зосередився на особливостях утворення номінативних одиниць (Б. Серебренников, Г. Уфимцева, А. Zauner), змінивши погляди дослідників на природу номінації і довівши, що способом акту мотивації є не значення, а внутрішня форма найменування.

Внутрішню форму слова, за С. Шафіковим, розуміємо як спосіб представлення мотиваційної ознаки у структурі мовної одиниці [11]. Тоді як *мотиваційна ознака*, слідом за М. Голєвим, – це семантичний компонент, який є основою називання мовної одиниці [4].

Залучення *когнітивного аспекту* до теорії номінації (О. Селіванова, С. Fillmore, R. Jackendoff, G. Lakoff, R. Langacker) сприяло поглибленню розуміння *мотивації* як наскрізної лінгвопсихоментальної операції процесу і механізмів творення номінативної одиниці для реконструкції семантичних і формальних відношень між мотиваційною ознакою і похідною номінативною

одиницею на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване у свідомості носіїв конкретної мови [10, с. 480].

З огляду на вищезазначене, у ролі *tertium comparationis* у цій розвідці обрано поняття **мотиваційної ознаки**, спосіб вияву якої дав змогу говорити про закономірності та відмінності у внутрішній і зовнішній мотивації іхтіонімів.

Внутрішню мотиваційну основу іхтіонімів, у першу чергу, визначаємо через **реконструкцію первинного значення** ключових лексем *fish*, *poisson*, *риба* в етимологічних джерелах трьох мов. Робимо припущення про спільну архетипну природу англійського *fish* та французького *poisson*, яка пов'язана з уявленням про рибу як їжу (іє. *peitos- «харчування, корм, їжа», пор. з рос. *пища* «їжа», лит. *piētūs* «обід», д-ірл. *ith* «зерно», лат. *pānis* «хліб», англ. *food* «їжа» та нім. *Futter* «корм» [Kluge 2002, S. 296]), та відмінну архетипну суть українського слова *риба*, що асоціювалося у слов'ян з водою як середовищем її існування (іє. *ūr- «вода», пор. з лит. *jures* та лтс. *jūra* «море», вірм. *jur* «вода») [ЕСУМ, т. 5, с. 72]). Архетипна природа ключових лексем на позначення риб виявляється при утворенні фразеологізмів з компонентами-іхтіонімами.

Внутрішня мотивація інших одиниць, що є назвами риб, розкривається у синхронії шляхом когнітивно-ономасіологічного аналізу, за результатами якого встановлено пропозиційний, асоціативно-термінальний, модусний та змішаний типи мотивації іхтіонімів.

Пропозиційний тип мотивації іхтіонімів за загальним механізмом є метонімічним і ґрунтується на виборі мотиваційної ознаки із фрагмента об'єктивних знань про риб, вербалізованих у знаках із прямими значеннями [9, с. 163].

Механізм пропозиційної мотивації полягає у переході мовної одиниці з одного референта на інший на підставі суміжної ознаки. Такими ознаками для риб у трьох мовах є зокрема **«спосіб пересування»**. Так, англ. назву *flyingfishes* «риба, що може пролітати невелику відстань над поверхнею води» утворено від предикату *to fly* «літати», фр. *requin marcheur* «акула, що ходить по дну за допомогою плавців» – від *marcher* «ходити», укр. *причепи* «риба, що прикріплюється до днища суден і пасивно переміщується на значні відстані» – від предикату *чиплятися*. В англійській та українській мовах при утворенні пропозиційно мотивованих іхтіонімів відбувається перенесення імені **суб'єкта** (людини, яка відкрила певний вид риби) на риб (англ. *Ackley's skate*, укр. *марена Валецького*), а також перенесення **за часовою суміжністю** (англ. *night shark* (від *night* – ніч, пора доби, коли риба активна), укр. *березівка*, час нересту риби збігається з часом цвітіння берези).

Найменування вищих класифікаційних рівнів (ряду, родини чи роду), на відміну від видових назв, є результатом первинної номінації, а їх внутрішня форма, зазвичай, непрозора, оскільки втрачено первісний мотив, що слугував першоосновою номінації. Етимон, що лежить в основі таких номінацій, може експлікувати спільну для трьох мов мотиваційну ознаку (до прикладу, англ. назва *pike* і її відповідники фр. *brochet* та укр. *щука* мають в

основі мотиваційну ознаку «гострий», хоча і виражену різними мовними засобами [CEDEL, vol. 2, p. 1185; OED; Brachet, p. 108; Cledat, p. 81; ЕСУМ, т. 6, с. 515]). Ця мотиваційна ознака, зокрема, репрезентована в англ. назві інструменту *pike-mouth attachment* «насадні щипці», а у французькій та українській мовах відбулося переосмислення за схемою «гострий > небезпечний», звідси фр. *brochet* «корислива, безпринципна людина» та укр. фразеологізм *На те шука в морі, щоб карась не дрімав*.

Асоціативно-термінальний тип мотивації іхтіонімів утворюється на ґрунті метафоричних зв'язків предметної сфери РИБА з іншими предметними сферами, які називаємо **донорськими** (О. Селіванова, Е. Kittay, В. Rudzka-Ostyn). Виявлено 5 донорських зон, що послужили джерелом метафоризації іхтіонімів: АРТЕФАКТ, ІНША ТВАРИНА, ЛЮДИНА, НАТУРФАКТ, ІРРЕАЛЬНА ІСТОТА.

Загальний механізм цього виду мотивації полягає у встановленні зв'язку між ментальними сферами на основі певного асоціювання, сприйняття однієї предметної сфери у термінах іншої, на численних аналогіях зовнішніх ознак та поведінки риб з іншими, більш близькими для номінаторів предметами і явищами дійсності та їхніми ознаками [10, с. 484].

Таке асоціювання може відбуватися на підставі подібності зорових, слухових, дотикових образів (**геуітальтів**). Зокрема, подібність видовженої форми тіла риби та артефактів стала основою таких найменувань як англ. *pencil fish* (від *pencil* – олівець), фр. *poisson-flûte* (від *flûte* – флейта), укр. *риба-голка*. Подібність забарвлення риби та кольорової гами одягу людини лежить в основі утворення таких найменувань як англ. *dolly varden* «яскраво червоне забарвлення риби подібне до одягу героїні твору Чарльза Діккенса Доллі Варден», фр. *prêtre* (від *prêtre* – священник) «забарвлення риби нагадує рясу священника», укр. *матросик* «риба має чорні поперечні смуги». **Відмінною** в англійській та французькій мовах виявилася номінація риб за дотиковою схожістю з артефактами (англ. *velvetfish* (від *velvet* – оксамит), фр. *requins soyeux* (від *soie* – шовк)), в українській мові – застосування дотикових образів натурфактів (укр. *маслюкові*, слизька поверхня тіла риби порівнюється з шапкою гриба маслюка).

Асоціативне перенесення ґрунтується і на дифузному поєднанні асоціативних комплексів різних доменів на підставі аналогії. Тоді метафора, що лежить в основі перенесення назви деякого об'єкта на позначувану рибу, має нечітке, розпливчате підґрунтя, зближення сфер базується на певному **сценарії**. Зокрема, на сценаріях поведінки риби та іншої тварини, де перенесення відбувається за схемами «собаки – тварини, що тримаються зграями → риби мають звичку полювати зграями» (англ. *dogfish* (від *dog* – собака)), «вовки – тварини, чия активність пов'язана з місяцем уповні → риби полюють ночами в освітлених місцях у фазі повного місяця» (фр. *loup* (від *loup* – вовк)), «собаки – надійні охоронці → певний вид риб охороняє ділянку, на якій живе» (укр. *собачкові*).

Інтеграція донорської та реципієнтної сфер відбувається також на підставі одного **суміжного поняття**. Такими поняттями для іхтіонімів є

переважно параметри розміру. Утворення таких назв є результатом асоціації малого розміру риби (в порівнянні з іншими представниками ряду) з карликом (в порівнянні з людьми звичайного зросту). Вищеописаний процес прослідковується у таких назвах, як англ. *pygmy shark* (від *pygmy* – карлик), фр. *flétan nain* (від *nain* – карлик), укр. *гурами карликовий*.

Модусний тун мотивації іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах ґрунтується на оцінці риб номінаторами за зовнішнім виглядом. Приводом для оцінного сприйняття певної риби є злиття інформації про світ та інформації про відношення номінатора до нього [3, с. 119]. Так, на позитивну естетичну оцінку риби вказують метафоричні знаки коронованих осіб, що пов'язано з великими розмірами риби (англ. *kingfish* (від *king* – король), укр. *оселедецевий король*), та найменування жінки з огляду на красиве забарвлення риб і витончені обриси тіла (фр. *coquette* (від *coquette* – кокетка)).

Змішаний тун мотивації характеризується вибором мотиваційних ознак різного статусу. Одна ознака обирається з предикатно-аргументної частини й відображає істинну інформацію про рибу, одержану у процесі пізнавально-практичної діяльності, а друга – з асоціативно-термінальної сфери чи модусу і репрезентує зв'язки між предметними сферами (англ. *rainbow runner* (асоціативний компонент *rainbow* – веселка та предикат *run* – бігати), фр. *grand requin-marteau* (асоціативний компонент *marteau* – молоток та компонент рівня кількості *grand* – великий), укр. *півник зелений* (асоціативний компонент *півник* та якісний показник *зелений*)).

Зовнішній вияв мотивації іхтіонімів спостерігається при перенесенні іхтіонімів на предмети інших лексичних сфер. **Ономастичний** аспект реалізується через перенесення іхтіонімів на власні назви, зокрема, прізвища. В українській мові прізвища, запозичені з номенклатури риб, можна розцінювати як захисні, відстрашуючі нечисту силу, оберігаючи від наврочень чи вживані як своєрідні обереги від хворіб [5, с. 121] (до прикладу, *Щука, Щученко, Щучка* – укр. прізвища, утворені від іхтіоніма щука, що позначає хижу прісноводну рибу). Англійські та французькі прізвища іхтіологічного походження виникають у результаті асоціації з родом занять людини, тобто відбувається метонімічне перенесення назви риби на прізвище її продавця (англ. *Mackerel* (від *mackerel* – скумбрія), фр. *Harenger* (від *hareng* – оселедець)).

Апелятивна лексика, утворена від іхтіонімів, використовується на позначення людини, артефактів, тварин та натурфактів. Зокрема, при перенесенні іхтіонімів на найменування людей велика риба асоціюється з впливовою чи сильною людиною, тоді як маленька уособлює людину незначної суспільної ваги (англ. *sprat* «дрібна сошка» (від *sprat* – шпрот), фр. *un gros poisson* «видатна особа» (досл. – велика риба), укр. *велика риба* «заможна людина чи поважна особа»). Відмінним в англійській та українській мовах виявилось найменування натурфактів через іхтіоніми (англ. *fishtail palm* (від *fishtail* – хвіст риби, асоціація за схожістю форми

листя пальми з формою хвоста риби), укр. *рибка* «ячмінь дворядний» (особливості будови колоска нагадують риб'ячу луску)).

Образного значення іхтіоніми набувають у складі **фразеологічних номінацій**, яким притаманна антропометричність, тобто спрямованість на позначення дій, поведінки, стану, властивостей, ознак людини.

Зокрема, фразеологізми з компонентами-іхтіонімами використовуються на позначення рис характеру людини. Так, англ. вираз *slippery as an eel* і фр. *se retourner comme une anguille* описують хитру людину (відбувається асоціація поведінки надзвичайно рухливого в'юна та людини, що викрутиться з будь-якої ситуації), укр. фразеологізм *витися в'юном біля кого*, що характеризує улесливу людину, очевидно, теж утворився на основі вищеописаних асоціацій.

Емоційні переживання людини можуть бути позначені шляхом ототожнення зі станом чи поведінкою риби. Іхтіоніми у народній свідомості англійського, французького та українського народів частіше асоціюються з негативними емоціями, які втілюються в образах риби, витягнутої з води (англ. *like a fish out of water* «не в своїй тарілці», фр. *être comme un poisson hors de l'eau* «почуватися незручно») та риби, що потрапила на гачок (укр. *не до жартів рибі, коли її під жабри зачепили* «хто-небудь стурбований, засмучений»).

Відмінним у французькій та українській мовах виявилось позначення матеріального стану людини за допомогою фразеологізмів із компонентами-іхтіонімами (фр. *vivre d'un hareng* «погано харчуватися» (буквально – жити на одних оселедцях), укр. *битися як риба об лід* «жити в тяжких матеріальних умовах»). Саме при утворенні фразеологізмів цієї групи знаходять вияв архетипні образи, покладені в основу творення ключових лексем на позначення риб. В українській мовній свідомості ідею бідності передають через образ риби, що б'ється об лід, намагаючись потрапити назад у воду, тобто комфортне для неї середовище існування, тоді як французи пов'язують бідність з поганим харчуванням, а риба для них, враховуючи прибережне розташування, – дешева та невишукана їжа.

Висновки. Основний висновок, зроблений у відповідь на сформульовану проблему у назві статті, такий: у результаті реконструкції мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах вдалося виявити, що внутрішня мотивація простежується у процесах метонімізації, метафоризації та оцінки, а зовнішня – в перенесенні назв риб на предмети інших лексичних сфер, а також через процеси фразеологізації.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у залученні до аналізу інших лексико-семантичних груп на позначення тваринного світу для систематизації мотиваційних моделей та визначення семантичної динаміки найменувань тварин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартми́ньский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Ежи Бартми́ньский. – М. : Индрик, 2005. – 512 с.

2. Березович Е.Л. Язык и традиционная культура : Этнолингвистические исследования / Елена Львовна Березович. – М. : «Индрик», 2007. – 600 с.
3. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика : Курс лекций по английской филологии / Николай Николаевич Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – 123 с.
4. Голев Н.Д. Ономазиология как наука о номинации / Н. Д. Голев // Русское слово в языке и речи. – Кемерово : Изд-во КемГУ, 1977. – Вып. 1. – С. 13–23.
5. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. / Марія Олексіївна Демчук. – К. : Наукова думка, 1988. – 172 с.
6. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ : типы фреймов / С.А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – 1999. – Вип. 11. – С. 12–25.
7. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Ин-т языкознания РАН, 1997. – 326 с.
8. Мізін К.І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / К.І. Мізін. – К., 2012. – 32 с.
9. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология : [монографія] / Елена Александровна Селиванова. – К. : Фитосоцицентр, 2000. – 248 с.
10. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
11. Шафиков С.Г. Языковые универсалии и проблемы лексической семантики / Сагит Гайлиевич Шафиков. – Уфа : Изд-во Башкирского университета, 1998. – 251 с.
12. Grzega J. Some thoughts on a cognitive onomasiological approach to word-formation with special reference to English [Електронний ресурс] / J. Grzega // Onomasiology Online. – 2002. – Vol 3. – Режим доступу : <http://www1.ku-eichstaett.de/SLF/EngluVglSW/grzega1023.pdf>.
13. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago, London : University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
14. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics : The Semantics of Human Interaction / Anna Wierzbicka. – Berlin : Walter de Gruyter, 1991. – 502 p.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри
іноземної філології і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
Скляренко О.Б.
Стаття надійшла до редакції 19 лютого 2017 року*